

УДК Л94(477)''179/1917''+394
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.5>

Гаук А.І.

<https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРАКТИКИ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ

У статті здійснено комплексний аналіз інституційної еволюції та практичної діяльності правоохоронних органів Російської імперії на українських землях у ХІХ – на початку ХХ століття. Автор досліджує процес трансформації карального апарату від створення Третього відділення ВЙІВК та Окремого корпусу жандармів у 1826 році до масштабної кризи виконавчої вертикалі напередодні революційних подій 1917 року. Особлива увага приділяється регіональній специфіці функціонування поліцейських структур у Києві, Харкові та Одесі, де політичний нагляд поєднувався з контррозвідкою та контролем над соціально активними групами, зокрема студентством та національними рухами.

На основі детального аналізу архівних документів, зокрема звітів Київського розшукового відділення за 1905 рік та матеріалів ревізії 1910–1912 років, у роботі реконструйовано повсякденну діяльність кримінального розшуку в умовах гострої політичної нестабільності. Виявлено глибокий парадокс імперської правоохоронної моделі: попри впровадження передових на той час наукових методів ідентифікації злочинців (антропометрія Бертільйона, дактилоскопія, службове собаківництво) та розвиток телеграфного зв'язку, система потерпала від хронічного кадрового голоду, низького рівня професійної етики та мізерного фінансового забезпечення низових ланок.

Доведено, що надмірна концентрація ресурсів на захисті самодержавства та розбудові агентурної мережі («внутрішнього спостереження») призвела до ігнорування потреб реальної громадської безпеки. У статті проаналізовано феномен провокації як інструменту політичного розшуку та його деструктивний вплив на суспільну довіру до інститутів влади. Автор доходить висновку, що інституційна деградація, виражена у системній корупції, фальсифікації звітності та конфліктах між різними підрозділами поліції, стала одним із вирішальних факторів неспроможності імперського режиму ефективно протидіяти валу злочинності та соціального хаосу, що зрештою зумовило колапс правоохоронної системи в 1917 році.

Ключові слова: правоохоронні органи, Російська імперія, українські губернії, політичний нагляд, жандармерія, розшукова поліція, інституційна криза, агентурна робота, криміналістика, Київське розшукове відділення.

Постановка проблеми. Трансформація правоохоронної системи Російської імперії на українських землях у ХІХ – на початку ХХ століття є однією з найбільш репрезентативних тем для аналізу механізмів імперського управління та стратегій самозбереження авторитарного режиму. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю критичного переосмислення історичного досвіду функціонування силових структур у регіоні, що характеризувався високою соціальною динамікою, інтенсивним промисловим розвитком

та активізацією національно-визвольних рухів. Наукове значення теми полягає у розкритті внутрішніх суперечностей між намірами держави модернізувати поліцейський апарат через впровадження науково-технічних інновацій (дактилоскопії, антропометрії) та реальною практикою його діяльності, обтяженою системною корупцією, кадровим дефіцитом і пріоритетністю політичного нагляду над громадською безпекою. Практичне значення дослідження пов'язане з деконструкцією міфу про всесильність імперської спецслужби та

вивченням причин її інституційного колапсу в умовах гострих соціальних криз, що дає змогу глибше зрозуміти природу взаємодії влади та суспільства в кризові періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії політична поліція розглядається як складна соціально-інституційна структура, зумовлена кризовими процесами в межах самодержавної держави [9, с. 158]. Після відкриття архівних фондів Департаменту поліції та Окремого корпусу жандармів з'явилася можливість комплексного аналізу організації, повноважень і практик політичного розшуку. У працях З. Перегудової [11], Ф. Лур'є [12, с. 73–77; 13], К. Яремко [9, с. 160–161] акцент зроблено на інституційній динаміці, агентурній роботі, феномені провокації та регіональних особливостях діяльності охоронних відділень.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз інституційної еволюції та повсякденних практик діяльності правоохоронних органів Російської імперії на території українських губерній протягом ХІХ – початку ХХ століття. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

простежити процес формування та функціональної трансформації жандармського корпусу та охоронних відділень як ключових ланок політичного розшуку; реконструювати діяльність розшукової поліції; дослідити фінансові та матеріально-технічні аспекти функціонування правоохоронних структур, а також їхній вплив на ефективність виконання оперативно-розшукових завдань; проаналізувати причини функціонування деградації виконавчої вертикалі на українських землях у передреволюційний період (1910–1912 рр.) та оцінити наслідки організаційних суперечностей між загальною та політичною поліцією.

Виклад основного матеріалу. Об'єднаний аналіз діяльності правоохоронних органів Російської імперії на українських землях у ХІХ – на початку ХХ століття дозволяє простежити системну еволюцію карального апарату: від зародження елітної політичної поліції до функціонування розгалуженої мережі кримінального розшуку. Українські губернії як прикордонний та соціально динамічний регіон імперії – із розвинутою промисловістю, портовими центрами, університетським середовищем і зростанням національних рухів – цілком закономірно стали одним із ключових просторів упровадження практик політичного нагляду. За більш детального розгляду стає помітна єдина логіка – прагнення імперії

встановити максимально повний контроль над суспільством із пріоритетом в сфері подолання внутрішніх викликів державній безпеці, а точніше того, що під такою розуміла влада.

Становлення цієї системи розпочалося після 1826 року, коли Микола І, шокований повстанням декабристів, створив Третє відділення ВІІВК та Корпус жандармів [15, с. 65]. Це був перехід від ситуативного розшуку до моделі «поліцейської держави». Україна стала плацдармом для впровадження цієї моделі: територія була поділена на жандармські округи з центрами в Києві, Харкові та Одесі. Жандармерія розбудовувалася як ідеологічно монолітний орган – офіцери мали бути дворянами, проходити суворі іспити та бути «чистими» від симпатій до католицизму чи польського визвольного руху [15, с. 66]. В. Юрій наголошує на спробах влади зробити з жандармів елітний корпус [14, с. 198]. Вимоги були високими: відсутність боргів, бездоганна поведінка та політична благонадійність. Проте суспільна зневага до професії «нишпорки» часто нівелювала ці зусилля. Кандидати в офіцери проходили жорсткий відбір: вимагалось дворянське походження, бездоганна репутація та спеціальна освіта. З роками критерії лише ставали суворішими – на початку ХХ століття до служби не допускали католиків, євреїв, поляків та навіть осіб, одружених з католичками, що підкреслювало ідеологічну та релігійну монолітність органу як опори православного монархізму [14, с. 198; 15, с. 65].

Проте вже до середини ХІХ століття стало зрозуміло, що суто політичного нагляду недостатньо. У 1860-х роках відбулася мілітаризація та посилення повноважень жандармів: вони отримали право проводити обшуки та розслідувати кримінальні справи, що мали політичний підтекст. На межі століть ця структура трансформувалася в Департамент поліції, де міністр внутрішніх справ став одночасно шефом жандармів. Це об'єднання загальної та політичної поліції створило репресивний кулак, спрямований на придушення національно-визвольних та революційних рухів [15, с. 67].

Отже, утворення у 1826 році Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та Окремого корпусу жандармів започаткувало формування централізованої системи політичного контролю. Жандармерія була покликана здійснювати нагляд за політичною лояльністю підданих, а кадрова політика – з орієнтацією на дворянське походження – забезпечувала соціальну та ідеологічну однорідність корпусу.

Закономірним вбачається, що така структура мала і пріоритетне фінансування задля підтримання як належного рівню лояльності працівників, так і для втілення своїх основних функцій і завдань.

Київське жандармське управління мало вельми високий рівень матеріального забезпечення. Окрім безпосередньо необхідних для ефективної діяльності речей (як-то форма, зброя чи казармові предмети побуту), держава, зокрема, постачала на баланс установи навіть такі дрібниці як бібліотечне устаткування, портрети Миколи II, Олександра III, Імператриці Олександри Федорівни [8, арк. 48], шкіряні крісла та попільнички [8, арк. 56]. Ймовірно, такий підхід був з точки зору державників достатньо ефективним, щоб забезпечувати виконання покладеної на установу функції як у відносно мирні часи, так і в періоди активізації масових заворушень: в часи першої російської революції кількість зброї на балансі київського жандармського управління була збільшена лише на 40 револьверів і 532 набойі, 1 учбовий, 20 набойів, 39 шашок, 32 рушниці. Варто зазначити, що кількість транспортних витрат також утримувалася на стабільному рівні без значних змін [8, арк. 1–81]. Згідно ж грошового журналу київського жандармського управління за 1905 р. середній прихід коштів був відносно стабільний і становив близько 6000 руб. щомісяця із відхиленнями в сторону збільшення до 7000 руб. в лютому й жовтні того року [7, арк. 1–95].

На українських землях інституційна модель політичного розшуку також набула й певної регіональної специфіки. Так, Одеське градоначальництво, завдяки статусу вільного порту, стало унікальним майданчиком, де політичний нагляд поєднувався з контррозвідкою, яка контролювала іноземців та масонські ложі через систему «таємних столів» і регулярну звітність перед Петербургом [14, с. 197]. Роботи В. Дорохова та О. Гладишева підтверджують висновки попередніх аналізів щодо Одеси та Києва, але на прикладі інших губерній (Тамбовської, Саратовської) і демонструють, зокрема, конфлікт еліт, адже нерідко виникало протистояння між «старою» жандармерією та «новими» Охоронними відділеннями. Останні, маючи великі повноваження та не знаючи місцевої специфіки, часто вступали в конфлікт із загальною поліцією. Отже жандармерія тут по суті поєднувала функції політичного нагляду з елементами контррозвідки [14, с. 198].

Втім, наприкінці XIX – на початку XX століття в умовах активізації революційних рухів зростає і роль охоронних відділень. Основним

інструментом стає агентурна мережа. Вербування здійснювалося з урахуванням соціально-психологічних характеристик потенційних співробітників, їхнього матеріального становища та політичної позиції [16, с. 42]. Агенти впроваджувалися в революційні організації та забезпечували поліцію оперативною інформацією. Показовою є практика матеріального забезпечення агентів і їхніх родин у разі загибелі, що свідчить, зокрема, про інституціалізацію агентурної діяльності як окремого напрямку політичного розшуку [16, с. 43].

Студентство та інтелігенція також розглядалися як соціальні групи з підвищеним рівнем політичної активності. У Києві, Одесі та Харкові запроваджувалися системи персонального обліку студентів, негласного нагляду та регулярних перевірок. Навіть формально легальна література могла розцінюватися як підстава для адміністративних заходів [16, с. 44]. Так ще у 1879 р. Харківський тимчасовий генерал-губернатор звертався до головного начальника 3-го відділу канцелярії його імператорської величності із проханням збільшити штат жандармерії на території губернії, посилаючись на неблагонадійність народних вчителів, а відтоді й селян та антицарськими настроями з-посеред студентства. Адже на території у 47 836 квадратних верст й значним населенням, що було сконцентровано переважно в великих містах, працювало лише 5 офіцерів та 25 нижніх чинів. На його думку, штат мав би бути збільшеним як мінімум на 1 офіцера, писаря та 25 унтер-офіцерів, що, зрештою, й було погоджено та реалізовано. Водночас автор листа вказував, що збільшення й кількості кінної поліції хоч на 40 осіб у якості принаймні тимчасового заходу позитивно вплинуло б на ситуацію [4, арк. 1–6].

В іншому листі до міністра внутрішніх справ щодо збільшення штату розшукової поліції харківський генерал-губернатор висловлює думку, що розшукова поліція як самостійний орган діє виключно в Петербурзі, і що 8000 руб., виділених на рік на розшукову частину поліції, недостатньо для повноцінного функціонування останньої. Зокрема наголошується, що створення окремих структур в поліцейському апараті знаходиться у віданні губернаторів, котрі не поспішають з подібними рішеннями [5, арк. 1–4].

Зрештою, інтенції щодо збільшення силового апарату вилилися у повноцінний амбітний і вельми деталізований проєкт збільшення штату, затвердження котрого тривало аж до 1881 р. Протягом цього періоду міністерство внутрішніх справ намагалося зменшити проєктний бюджет

та особовий склад, на відміну від харківського генерал-губернатора, що наполягав на максимально можливому посиленні правоохоронної компоненти в регіоні. В результаті тривалого узгодження штат було затверджено у складі 2 осіб управління поліції, 7 осіб канцелярії та 395 працівників зовнішньої поліції (з яких 300 – представники нижчих чинів, 52 околоточних наглядачів та 25 вартових кінної поліції) [3]. Варто зазначити, що нижні чини набиралися переважно із військових з особливою вимогою відсутності схильності до пияцтва та доган.

Паралельно впроваджувалися новітні методи ідентифікації осіб – антропометрія та дактилоскопія. Однак вони застосовувалися насамперед у політичному сегменті, тоді як кримінальний розшук залишався кадрово та ресурсно обмеженим.

Варто зазначити, що фінансування політичної поліції поєднувало державні асигнування з коштами місцевих бюджетів. Закон 1908 року зобов'язав міські органи самоврядування забезпечувати утримання охоронних відділень. Це створювало структурну напругу між адміністративною автономією міст і централізованими органами контролю. Значна частина коштів спрямовувалася на агентурну роботу та оперативні заходи. У практиці політичного розшуку фіксується використання провокацій як одного з інструментів виявлення опозиційних середовищ. Так дослідники В. Жухрай [10], Ф. Лур'є [13] стверджують, що з плином часу провокація, як метод виявлення неблагонадійних елементів суспільства, стала настільки масштабною, що співробітники розшуку іноді штучно створювали злочини, щоб виправдати свою необхідність та отримувати нагороди. Зокрема Ф. Лур'є висуває тезу, що, перетворивши боротьбу з революцією на вигідний «бізнес», поліція фактично сприяла посиленню революційного руху, прискорюючи падіння монархії [9, с. 161].

На Півдні України, з огляду на концентрацію портів і промислових центрів, діяльність охоронних структур була більш інтенсивною. В Одесі та Миколаєві діяли спеціалізовані підрозділи з перехоплення кореспонденції та шифрованих повідомлень. У Києві та Харкові основний акцент робився на контролі пошти та нагляді за національними організаціями [16, с. 45–46].

Звіт Київського розшукового відділення за 1905 рік дає можливість проаналізувати функціонування кримінального розшуку в умовах політичної нестабільності [1, арк. 4]. Документ демонструє, зокрема, як ця система працювала «на землі» у період глибокої кризи. Поки жандармерія

боролася з революціонерами, кримінальний розшук намагався стримати вал злочинності, породжений економічним колапсом та забастовками. Цей звіт є унікальним історичним документом, що відображає роботу кримінального розшуку Києва в один із найтурбулентніших років Російської імперії.

Станом на 1905 рік розшукова частина Києва, заснована ще у 1880 році, мала вкрай обмежений ресурс. Весь штат складався лише з 31 особи: завідувача, 2 околоточних наглядачів та 28 городових. При цьому реальну оперативну («польову») роботу виконували лише 16 осіб [1, арк. 6]. Решта 12 займалися канцелярією, реєстратурою, фотографією та антропометричним кабінетом. Звіт фіксує високу плинність кадрів (вибуло 28 осіб за рік) та небезпечність служби: двох співробітників було вбито, одного понівечено. Навантаження на одного працівника було значним: у середньому за рік один чиновник проводив 649 дізнань, а один городовий затримував близько 360 злочинців [1, арк. 7].

Попри моральну деградацію, технічно імперська поліція була забезпечена на відносно високому рівні. Впровадження телеграфного зв'язку, використання розшукових собак та створення гігантських картотек на «неблагонадійних» осіб дозволяли здійснювати масовий контроль. Була розроблена й система категорій розшукових карт (А1, А2, Б тощо), де категорія А1 означала найбільш небезпечних політичних ворогів. У 1909 році губернатори отримали секретні інструкції щодо сортування злочинців за пріоритетністю, що свідчить про спробу систематизувати репресії. Загальний бюджет відділення становив 7 051 рубль, з яких значна частина коштів (понад 1500 руб.) йшла на утримання таємних агентів. Інша ж здебільшого була направлена на купівлю та утримання закордонних собак-шукачів (витрачено 745 руб.), придбання апаратів Реттіха для затримання тих, хто чинить опір, забезпечення транспортними засобами й оплати телефонів, комутатора та телеграм [1, арк. 10]. Криміналістична ж складова свідчить про утримання антропометричного кабінету та друкарської машинки «Ремінгтон».

Діяльність відділення охоплювала територію у 153 кв. версти, включаючи дачне селище Пуща-Водиця. Задля розуміння середовища, в котрому працювали київські правоохоронні органи, доцільно було б звернути увагу на статистичні дані, наведені у звіті. Так за рік було затримано 5 758 осіб, серед яких переважали дорослі чоловіки (волоцюги та кримінальні злочинці), проте значною була і частка неповнолітніх (понад 500 осіб) [1, арк. 5].

Найбільш криміногенними районами Києва були Старокийівська дільниця (лідер за загальною кількістю злочинів та сумою збитків – понад 92 тис. руб.), Либідська дільниця, Лук'янівська дільниця. У структурі злочинів домінували майнові посягання: 1342 квартирні крадіжки та 245 крадіжок з нежитлових приміщень [1, арк. 8].

Завдяки антропометричному відділу поліція складала детальний профіль злочинного світу: 850 осіб із 977 затриманих чоловіків були рецидивістами (майже 90%). Переважна більшість злочинців – неписьменні або малописьменні чорнороби (867 осіб) [1, арк. 9]. Близько 70% злочинців були іногородніми. Звіт зокрема виділяє понад 30 категорій злочинців – від «домушників» та «карманників» до екзотичних «басманщиків» (шахраїв із підкиданням гаманців) та крадіїв електричних дротів. Жіноча злочинність, натомість, була значно нижчою (122 затримані жінки проти 1092 чоловіків). Поліція пояснювала це тим, що «природна порочність» жінок частіше реалізовувалася через проституцію, яка не завжди потрапляла в кримінальну статистику.

Звіт прямо пов'язує зростання злочинності (на 604 випадки більше, ніж у 1904 році) з політичною та економічною нестабільністю. Забастовки та неурожаї призвели до появи маси безробітних, які «змішувалися з покидьками суспільства». Єврейські ж погроми 18–20 жовтня 1905 року створили у «темної маси» ілюзію безкарності [1, арк. 11]. Водночас легкість наживи під час погромів привчила хуліганів до думки, що можна жити грабунками. Через величезний наплив справ після погромів судові слідчі залишали багатьох злочинців на волі, що провокувало нову хвилю насильства.

Ефективність Київського розшукового відділення безпосередньо залежала від професіоналізму та етики персоналу, проте архівні дані вказують на низьку якість кадрів. Основними деструктивними факторами були мізерні оклади, що породило плинність кадрів, брак досвіду в агентів, дефіцит штатів та надмірне навантаження через виконання невластивих функцій [18, с. 148]. Аналіз внутрішньої документації київської поліції періоду Першої російської революції дає змогу реконструювати глибоку системну кризу низової ланки виконавчої влади. Найбільш репрезентативним джерелом у цьому контексті є колективне звернення службовців київської міської поліції від 1905 року, яке фактично стало ультиматумом діючій системі управління [2, арк. 1–3].

Документ фіксує критичний дисбаланс між функціональними обов'язками та соціальним

забезпеченням патрульної (зовнішньої) служби. Поліцейські вказували на те, що в умовах громадських заворушень ризику для життя зросли експоненціально, тоді як фінансове забезпечення та пенсійні гарантії залишалися на межі виживання. Специфічним аспектом самоідентифікації особового складу було красномовне порівняння себе з «опричникami»: автори зазначали, що на відміну від історичного прототипу, сучасний поліцейський позбавлений як недоторканності, так і належного утримання, перебуваючи під подвійним тиском – агресії з боку протестувальників та репресій з боку власного керівництва.

Зрештою процес функціональної деградації виконавчої вертикалі на українських землях наочно проілюстрували масштабні ревізії розшукових відділень, ініційовані Департаментом поліції у 1910–1912 роках. Ця інспекційна кампанія, що охопила понад двадцять підрозділів у ключових регіонах, зокрема в Одесі, Харкові, Катеринославі та Кам'янці-Подільському, мала на меті перевірку життєздатності системи, запровадженої реформою 1908 року. Результати інспекцій виявили глибоку інституційну кризу: замість очікуваного впровадження наукових методів розшуку, органи виконавчої влади на місцях продемонстрували адміністративне безсилля та системну корупцію.

Яскравим прикладом неефективності стало Одеське розшукове відділення 1-го розряду, де за період майже двох років із понад п'яти тисяч скоєних злочинів фахівцями розшуку було розкрито менше одного відсотка. Особливо критичною виявилася ситуація з тяжкими злочинами, такими як вбивства, де розкриття розшуковими чинами було у вісім разів нижчим, ніж у представників загальної поліції. Окрім низької продуктивності, ревізія зафіксувала грубі фінансові порушення з боку начальника відділення О. Черкасова, який привласнював вилучені у підозрюваних кошти. Прикметно, що навіть за наявності доказів для суду, втручання вищого керівництва МВС в особі генерала П. Курлова дозволило корумпованим посадовцям уникнути кримінальної відповідальності, що свідчило про кругову поруку всередині виконавчої вертикалі. [17, с. 189 – 191]

Аналогічний розвал механізму управління спостерігався в Катеринославі, де начальник відділення О. Облакевич повністю самоусунувся від виконання обов'язків. Ревізори зафіксували не лише ігнорування наукових прийомів реєстрації злочинців, а й пряму фальсифікацію звітності. Фінансова діяльність підрозділу базувалася на фіктивних розписках невідомих інформаторів,

через які списувалися державні кошти, а професійна деградація штату призвела до того, що протягом наступних років понад десять чинів відділення опинилися на лаві підсудних за хабарництво та неправдиві доноси. [17, с. 192]

Найбільш депресивну картину продемонстрували відділення нижчих розрядів, зокрема Кам'янець-Подільське, яке на момент перевірки фактично перебувало у паралізованому стані. Через мізерні посадові оклади вакансія начальника залишалася відкритою, а особовий склад комплектувався випадковими людьми, які не мали елементарного забезпечення, навіть цивільного одягу для таємного спостереження. Зокрема фіксувалася і відверто недостатня кількість забезпеченням особовим складом провінційних відділень поліції. [19, с. 666] Технологічні інновації, такі як службове собаківництво чи дактилоскопія, тут або не використовувалися зовсім, або мали зародковий характер, що перетворювало розшук на імітацію діяльності. [17, с. 192]

Загальні висновки 8-го діловодства Департаменту поліції підтвердили, що розшукові відділення в українських губерніях були перевантажені невластивими функціями – від нагляду за повіями до перевірки торговельних точок, що розпорошувало і без того дефіцитні ресурси. Хронічне нецільове використання асигнованих коштів, відсутність засобів оперативного пересування та конфлікти між загальною і розшуковою поліцією нівелювали зусилля міністерства щодо модернізації правоохоронної системи. Резолюція П. Столипіна на звітах ревізорів стала фактичним визнанням того, що нова інституція не набула ні авторитету, ні професійних традицій, залишаючись слабкою ланкою в апараті імперського управління. [17, с. 195–218]

Отже, незважаючи на постійне, хоч і неоднорідне й несистемне зростання фінансування та чисельності штатів жандармерії (Харківське управління за кількістю службовців поступалося лише столицям) [18, с. 95], сама правоохоронна система демонструвала ознаки внутрішньої організаційної кризи. Зокрема апарат політичного нагляду зіткнувся з обмеженнями власної моделі функціонування. Тотальний контроль не забезпечував стабільності, а події Лютневої революції

згодом продемонстрували і остаточну втрату довіри до правоохоронних структур.

Висновки. Формування та розвиток правоохоронних органів Російської імперії на українських землях упродовж XIX – початку XX ст. відбувалися в межах становлення та трансформації імперської системи політичного контролю. Створення Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та Окремого корпусу жандармів у 1826 р. започаткувало інституційне оформлення централізованого механізму політичного нагляду, покликаного забезпечувати стабільність самодержавного режиму та контролювати суспільно-політичні процеси в імперії.

У другій половині XIX – на початку XX ст. система правоохоронних органів поступово ускладнювалася та диференціювалася. Поряд із жандармерією важливе місце посідали органи загальної поліції та розшукові підрозділи, діяльність яких поєднувала боротьбу зі злочинністю з функціями політичного спостереження. Архівні матеріали дозволяють простежити, що на практиці ця система функціонувала як багаторівнева мережа адміністративного нагляду, агентурної роботи та слідчих процедур.

Водночас джерела початку XX ст., зокрема матеріали Київського розшукового відділення, засвідчують наявність цілої низки структурних проблем у діяльності правоохоронного апарату. Значне службове навантаження, кадровий дефіцит, плінність персоналу та обмежені матеріальні ресурси, що суттєво ускладнювали виконання поліцейських функцій. Умови революційних подій 1905 р. лише загострили ці суперечності, виявивши певну інституційну вразливість імперської системи безпеки.

Таким чином, правоохоронні органи Російської імперії на українських землях виступали значущим елементом механізму імперського управління, поєднуючи функції підтримання громадського порядку з інструментами політичного контролю. Водночас їхня діяльність характеризувалася суперечливим поєднанням модернізаційних адміністративних практик та обмежених організаційних можливостей, що особливо виразно проявилось в умовах суспільно-політичної кризи початку XX ст.

Список літератури:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 855. Спр. 530. 11 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 475.
3. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 10.
4. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 2. Спр. 5.
5. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 2. Спр. 2.

6. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1 (Т. 1).
7. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 304.
8. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 306.
9. Яремко К. Політична поліція Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в сучасній російській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 158–163. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-183x-2015-05-158-163>
10. Жухрай В. М. *Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы*. Москва : Политиздат, 1991. 336 с.
11. Перегудова З. И. Департамент полиции в борьбе с революционным движением (годы реакции и нового революционного подъема) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1988. 24 с.
12. Лурье Ф. М., Перегудова З. И. Царская охранка и провокация. *Из глубины времен*. Санкт-Петербург, 1992. Вып. 1. С. 73–77.
13. Лурье Ф. *Полицейские и провокаторы: политический сыск в России 1649–1917*. Санкт-Петербург : ИнКА, 1992. 417 с.
14. Юрій В. А. Організаційно-правові основи становлення органів політичної поліції Російської імперії та їх функціонування в м. Одесі (перша половина XIX ст.). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 196–199.
15. Ухач В. З. Жандармерія – політична поліція Російської імперії в XIX – поч. XX ст.: організаційно-правові аспекти становлення та діяльності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 2 (26). С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2021.02.064>
16. Токаленко П. О. Діяльність політичної поліції Російської імперії на Півдні України в роки Першої російської революції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2019. Вип. 6. С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.24144/2618-1428.2019.6.41-47>
17. Чисніков В. М. Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 533 с.
18. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : антология* / сост. П. Верт. Москва : Новое издательство, 2005. С. 83–114.
19. Краткий отчет о совещании деятелей уголовного сыска. Вестник полиции. 1913. № 29. С. 665–667

Hauk A.I. LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN UKRAINIAN LANDS IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: INSTITUTIONAL EVOLUTION AND PRACTICES OF POLITICAL CONTROL

The article provides a comprehensive analysis of the institutional evolution and practical activities of the law enforcement agencies of the Russian Empire in Ukrainian lands during the 19th and early 20th centuries. The author examines the transformation process of the punitive apparatus from the creation of the Third Section of His Imperial Majesty's Own Chancellery and the Separate Corps of Gendarmes in 1826 to the large-scale crisis of the executive branch on the eve of the 1917 revolutionary events. Particular attention is paid to the regional specifics of the functioning of police structures in Kyiv, Kharkiv, and Odesa, where political surveillance was combined with counterintelligence and control over socially active groups, including students and national movements.

Based on a detailed analysis of archival documents, including reports from the Kyiv Detective Department for 1905 and materials from the 1910–1912 inspections, the paper reconstructs the daily activities of the criminal investigation departments under conditions of acute political instability. A deep paradox of the imperial law enforcement model is revealed: despite the introduction of advanced scientific methods for criminal identification (Bertillon's anthropometry, fingerprinting, police dog tracking) and the development of telegraph communications, the system suffered from chronic staff shortages, low professional ethics, and meager financial support for lower-level units.

It is proven that the excessive concentration of resources on protecting the autocracy and expanding the undercover network ("internal surveillance") led to the neglect of real public safety needs. The article analyzes the phenomenon of provocation as an instrument of political investigation and its destructive impact on public trust in government institutions. The author concludes that institutional degradation, expressed in systemic corruption, falsification of reports, and conflicts between various police units, became one of the decisive factors in the imperial regime's inability to effectively counter the surge of crime and social chaos, which ultimately led to the collapse of the law enforcement system in 1917.

Keywords: law enforcement agencies, Russian Empire, Ukrainian provinces, political surveillance, gendarmerie, detective police, institutional crisis, undercover work, forensics, Kyiv Detective Department.

Дата першого надходження статті до видання: 19.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026